

Katarzyna Maksymiuk

Zaratusztrianizm w okresie sasanidzkim.

Zarys problematyki

Katarzyna Maksymiuk

Zoroastrianism in Sasanian period. An outline of issues

Article presents the main assumptions religion of Zoroastrianism over power in Iran Sasanian Dynasty (3rd–7th c.): 1) State sanctioning of Zoroastrianism religion; 2) common religious practice; 3) cult popularity based on magical practices. Attention is paid that in Iran during the Sassanian period one could not talk about the constant religious system.

Keywords: Iran, religion, Zoroastrianism, the Sassanids

Катерина Максим'юк

Зороастризм у Сасанідський період. Окреслення проблеми

Стаття характеризує основні риси релігії зороастризму під час правління в Ірані Сасанідської династії (III–VII ст): 1) державне санкціонування релігії зороастризму; 2) загальні релігійні практики; 3) популярність культу на основі магічних практик. Звертається увага, що в Ірані під час сасанідського періоду не можна вести мову про сталу релігійну систему

Ключові слова: Іран, релігія, зороастризм, Сасаніди

Religią dominującą w przedislamskim Iranie był zaratusztrianizm. Doktryna ta znajduje swoich wyznawców również w czasach współczesnych, choć naturalnym wydaje się być, że jej oddziaływanie nieporównanie zmalało. Poniższe rozważania mają na celu przybliżenie głównych założeń religijnych zaratusztrianizmu (mazdaizmu) w okresie władzy w Iranie dynastii sasanidzkiej (III–VII w. n.e.).

Mimo tego, że początek powstania doktryny jest sprawą dyskusyjną, za jej twórcę uznaje się powszechnie Zarathustrę (gr. Zoroaster)¹.

Zachowało się niezwykle dużo tekstów o charakterze religijnym, które mogą być wykorzystane w badaniach nad założeniami doktrynalnymi. Należy wspomnieć tu przede wszystkim o Aweście² – świętej księdze mazdaizmu, której szczególnie ważnymi częściami są hymny, określane jako Gathas³ i

komentarze – Zand⁴. W okresie sasanidzkim powstały dokumenty religijne: Bundaiszn⁵, Dadestan⁶ i Denkard⁷.

Na przełomie IV i V w. zaczęła kształtować się hierarchiczna organizacja kościoła mazdajskiego⁸. Na jej czele stał mobadan mobad⁹, mianowany przez króla i będący jego pierwszym doradcą w sprawach religijnych. Wysoką pozycję mobadana poświadcza fakt, że to on «nadawał sankcję religijną» władcy, wybranemu przez arystokrację i kler mazdajski. Olbrzymi autorytet kleru mazdajskiego potwierdzają również źródła zachodnie¹⁰. Mobadanowi podlegali wszyscy kapłani – mobad (kler wyższy) i mogan (niższy kler lokalny). Źródła sugerują, że mobad współrządził prowincją razem z wojskowym zarządcą – marzbanem¹¹. Inną grupą społeczną związaną z kościołem mazdajskim były osoby sprawujące bezpośredni kult w świątyniach. Kontrolę nad nimi miał herbadan herbad (w pewnych okresach władzy sasanidzkiej, był drugą osobą po mobadanie¹²). Najniższy w hierarchii był mow – kapłan zajmujący się transakcjami handlowymi. Skutkiem walk związanych z ruchem Mazdaka, Kawad I (496–498/499–531) wprowadził urząd «obrońcy biednych», sprawowany wyłącznie przez kapłanów¹³.

Ogień odgrywał olbrzymią rolę w religii zaratusztriańskiej, był symbolem czystości, mocy i prawdy. Kapłani mieli obowiązek podtrzymywać płonący na ołtarzach ogień ku czci Ohrmazda¹⁴. Ogień ten był utożsamiany z prawdą i porządkiem Asza¹⁵. Czczono trzy rodzaje ognia: Atasz Dadgah, Atasz Adaran i Atasz Bahram, przy tym ostatni uważany był za najświętszy¹⁶.

W okresie sasanidzkim funkcjonowały trzy główne świątynie ognia. Pierwsza – o nazwie Adur Gusznasp¹⁷ – była świątynią ognia królewskiego i rycerskiego (Media), w świątyni Adur Farnabag¹⁸ – czczono ogień kapłanów (Fars). Trzecia Adur Burzen Mehr¹⁹ była świątynią chłopów (Partia). We wszystkich trzech świątyniach czczono ogień Bahram²⁰.

Do przejścia władzy przez Sasanidów nie ma żadnych podstaw, żeby przyjąć założenie o jednolitej, ukształtowanej doktrynie mazdajskiej w Iranie. Wprawdzie wydawać by się mogło, w oparciu o propagandowe przekazy królewskie, że państwo i religia były nierozzerwalne²¹, jednak badania historyczne każą odrzucić taką interpretację. Mazdaizm nie był jedyną religią wyznawaną w państwie w tym okresie. Liczne źródła przekazują informacje o wyznawcach judaizmu, buddyźmu czy chrześcijaństwa²². Oczywiście oficjalne przekazy królewskie podkreślają szczególną rolę kapłanów mazdajskich na dworze²³, jednak wydaje się, że ścisła współpraca władców z klerem nie odzwierciedla rzeczywistości.

Il. 1. Ołtarze ognia w Naksz-e Rostam

Wyniesienie starej religii Achemenidów miało na celu przede wszystkim legitymizację władzy nowej dynastii i skonsolidowanie państwa²⁴. Reliefy królów, np. Ardaszira I (224–242) z Naksz-e Radżab (il. 2) i Naksz-e Rostam, pokazują program religijny: król otrzymuje władzę z rąk samego Ohrmazda²⁵. Pośredniego nawiązania do mazdaizmu można się doszukać również w inskrypcji Szapura I (242–272) z Naksz-e Rostam, gdy władca stwierdza, że cesarz rzymski skłamał w sprawie Armenii²⁶. Wszyscy władcy z dynastii Sasanidów oficjalnie deklarowali kult Ohrmazda²⁷. Od IV w. po koronacji nowy władca udawał się do świątyni Adur Gusznasp²⁸.

Według przekazów irańskich królowie dążyli do ujednoczenia doktryny mazdajskiej. Ardaszir I zlecił Tansarowi zebranie «świętych tekstów»²⁹, co sugeruje, że kult zaratusztriański nie był scentralizowany. Przyczyną takiej sytuacji mogła być ustna tradycja Awesty w okresie partyjskim³⁰. Prace nad oficjalną doktryną kontynuowali Mani³¹ i Kartir³². Kartir był kapłanem na dworach Szapura I i Bahrama II (276–293)³³. Co ciekawe, kapłan ten nie jest wspomniany w późniejszych religijnych tekstach źródłowych. W inskrypcji ŠKZ wymienione są miasta, zajęte przez wojska perskie, w których Kartir nakazał postawienie ołtarzy ognia³⁴. Nie można jednak przyjąć na tej podstawie próby narzucenia obcej religii mieszkańcom pogranicza³⁵. Klóci

Il. 2. Relief Ardaszira I z Naksz-e Radzab [R. Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia...* 1817–1820, London 1821]

się to z postawą tolerancji Szapura I, choćby w stosunku do Maniego czy ludności deportowanej do Iranu³⁶. Deportacje z Antiochii czy zburzenie Dura Europos, a przede wszystkim fragment ŠKZ, w którym Szapur określa się jako «król Iranu i Nie-Iranu»³⁷ wykluczają plany aneksji Syrii, a co za tym idzie, wprowadzenia tam nowej religii. Inskrypcja potwierdza jednakże ścisły związek władcy z bogiem, gdyż Szapur jednoznacznie przekazał, że sukcesy militarne w wojnie z Rzymem zawdzięcza wsparciu Ohrmazda³⁸. Narses I (293–302) odszedł od polityki religijnej poprzedników. W inskrypcji z Paikuli wspomniane zostało, że władzę zawdzięczał Ohrmazdowi, wszystkim bogom i Anahicie³⁹. Bogini ta występuje w scenie inwestytury Narsesa na reliefie w Naksz-e Rostam⁴⁰. Dodatkowo pozycję mazdaizmu osłabiła polityka tolerancji wobec manichejczyków⁴¹ i chrześcijan⁴². Władza religijna w tym okresie skoncentrowała się ponownie w rękach króla⁴³. Przemiany religijne w cesarstwie

Il. 3. Relief Ardaszira II (379–383) w Tak-e Bostan [R. Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia...* 1817–1820, London 1821]

rzymskim Konstantyna Wielkiego⁴⁴ spowodowały działania religijne Szapura II (309–379). Władca postanowił skonsolidować mazdaizm, zlecił więc Adur Bad’owi ostateczną redakcję Awesty⁴⁵. Była to kolejna próba zdefiniowania oficjalnej ortodoksji mazdajskiej⁴⁶. Równocześnie doszło do prześladowań «heretyków»⁴⁷. Co może wydawać się zaskakujące, równocześnie władca wzmocnił więź rodziny królewskiej ze świątynią Anahity w Isztakt⁴⁸. Szapurovi II przypisuje się kult boga Mithry, podstawą do tego miałyby być list skierowany do cesarza rzymskiego, w którym znalazło się porównanie obu władców do słońca i księżyca⁴⁹. Znaczącym faktem dla analizy stosunków władców z klerem mazdajskim jest relief królewski Ardaszira II (379–383)⁵⁰ w Tak-e Bostan (il. 3). Zaskakujący jest nie tylko wybór miejsca (Media)⁵¹, lecz występowanie w scenie inwestytury nie tylko Ohrmazda, lecz i Mithry⁵².

Kapłani czasowo utracili swoją pozycję za panowania Jazdagirda I (399–420), wynikało to z tolerancyjnej postawy władcy wobec chrześcijan.

Jednak pod koniec panowania doszło do zniszczenia przez chrześcijan mazdajskiej świątyni, co spowodowało powrót do prześladowań innowierców, a co za tym idzie, wzrost znaczenia «kapłanów ognia»⁵³.

Pod koniec V w. uwidoczniło się silniejsze związanie władców z Awestą. Peroz (459–484) włączył do oficjalnej tytulatury określenie Kaj, będące nawiązaniem do mitycznych Kajanidów⁵⁴.

Mimo prób ustalenia jednego kanonu wiary, podejmowanych przez kler mazdajski, nawet przy wsparciu władców sasanidzkich, religia Iranu nie była jednorodna. Dowodem tego twierdzenia jest ukształtowanie się na przełomie V i VI w. Doktryny, głoszonej przez Mazdaka⁵⁵.

Wspólnoty religijne nie posiadały wykształcenia teologicznego, dlatego były podatnym gruntem dla popularnych form religijności. Władca przez swoje sprawiedliwe rządy miał obowiązek zapewnienia dostatku poddanym, w przeciwnym razie mogło dochodzić do buntów⁵⁶. Za panowania Kawada I do głosu doszedł swego rodzaju odłam religijny, oparty na dualizmie i odwołujący się do mazdajskiej astrologii⁵⁷. Znalazł on wyznawców wśród najuboższej część społeczeństwa.

Twórca doktryny – Mazdak⁵⁸ oparł się na nieoficjalnej interpretacji Awesty. Głównym jego założeniem było dążenie do wprowadzenia równości majątkowej (postulował rozdawnictwo ziemi i zboża), miał też propagować nawet wspólną własność żon⁵⁹. W opozycji do założeń mazdaizmu, Mazdak uważał, że o pozycji społecznej dziecka powinno decydować pochodzenie matki, a nie ojca⁶⁰. Istnieją również przypuszczenia, że propagował vegetarianizm⁶¹.

Wstrząsy społeczne i krwawe walki, związane z ruchem Mazdaka, spowodowały wyludnienie niektórych rejonów państwa. Pod koniec panowania Kawad, początkowo popierający nową doktrynę, krwawo spacyfikował ten ruch społeczny. Stracono m. in. Sjawusza (ok. 529 r.), blisko związanego z dworem królewskim zwolennika mazdakizmu⁶².

W okresie sasanidzkim obserwujemy trzy sfery mazdaizmu: państwowe sankcjonowanie religii, popularne formy kultu oparte na praktykach magicznych⁶³ i wspólne praktyki religijne, które w zasadzie występowały w dwóch pierwszych sferach⁶⁴. Najważniejszym zaś wydaje się zwrócenie uwagi na fakt, że w Iranie w okresie sasanidzkim nie możemy mówić o jednym, niezmiennym i ortodoksyjnym systemie religijnym. Samo pojęcie herezji w

odniesieniu do zaratusztrianizmu wydaje się być zbytnim uproszczeniem. Być może, gdyby nie tło polityczno-socjalne doktryny Mazdaka, nie byłaby ona zwalczana w państwie irańskim.

- ¹ Gnoli G. Zoroaster's time and homeland. – Naples, 1980. – 279 p.; Rudoff K. Zarathustra – Priester und Prophet: Neue Aspekte der Zarathustra – bzw. Gatha-Forschung // Numen. – 1961. – № 8. – P. 81-116.
- ² Barr K. Asmussen J. Avesta. Den gamleiranske religions helligeskrifter. – Copenhagen, 1997. – 251 p.; Cereti C. La letteratura pahlavi. Introduzione ai testi con riferimenti alla storia degli studi e alla tradizione manoscritta. – Milan, 2001. – P. 23-40.
- ³ Insler S. The Gāthās of Zarathustra. – Tehran and Liège, 1975. – 387 p.
- ⁴ Cereti C. Zandī Wahman Yasn. – Roma, 1995. – 277 p.
- ⁵ Anklesaria B. T. Zand-akasih, Iranian or Greater Bundahishn. – Bombay, 1956. – 196 p.
- ⁶ Macuch M. Madigan-i Hazar Dadestan, Rechtskasuistik und Gerichtspraxis zu Beginn des siebten Jahrhunderts in Iran. – Wiesbaden, 1993. – 807 p.
- ⁷ Madan D. M. Denkard, The Complete Text of the Pahlavi Dinkard. – Bombay, 1911. – 455 p.; Cereti C. La letteratura pahlavi. Introduzione ai testi con riferimenti alla storia degli studi e alla tradizione manoscritta. – Milan, 2001. – P. 41-78.
- ⁸ Kreyenbroek Ph. The Zoroastrian Priesthood after the Fall of the Sasanian Empire // Transition Periods in Iranian History, Actes du symposium de Fribourg-en-Brisgau (22-24 Mai 1985): Collect. Monogr. / Ed. Ph. Gignoux. – Lovin, 1987. – P. 151-166.
- ⁹ Bidez J. Parmentier L. Evagrius, Ecclesiastical History. – London, 1898. – P. 5, 14.
- ¹⁰ Frensdorff J. D. Agathias. – Berlin and New York, 1975. – P. 2, 5, 26.
- ¹¹ Shaked Sh. Administrative Functions of Priests in the Sasanian Period // Proceedings of the First European Conference of Iranian Studies: Collect. Monogr. / Ed. G. Gnoli, A. Panaino. – Rome, 1990. – P. 261-273.
- ¹² Eisenstadt S. N. The political systems of empires. – New Brunswick, 1993. – P. 51-52.
- ¹³ Russell J. Advocacy of the Poor: The Malignant Sasanian Order // Journal of the K. R. Cama Oriental Institute. – 1986. – № 53. – P. 74-142.
- ¹⁴ Schippman K. Die iranischen Feuerheiligtümer. – Berlin, 1971. – 555 p.
- ¹⁵ Boyce M. Zoroastrianism: Its Antiquity and Constant Vigour. – Costa Mesa. – P. 19.
- ¹⁶ Boyce M. On the Sacred Fires of the Zoroastrians // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. – 1968. – № 31.1. – P. 52-68.
- ¹⁷ Boyce M. Adur Gushnasp // Encyclopaedia Iranica. – 1985. – № 1. – P. 475-476.

- ¹⁸ Boyce M. Adur Farnbag // *Encyclopaedia Iranica*. – 1985. – № 1. – P. 474.
- ¹⁹ Boyce M. Adur Burzen Mihr // *Encyclopaedia Iranica*. – 1985. – № 1. – P. 472-473.
- ²⁰ Gyselen R. Les grands feux de l'empire Sassanide: quelques témoignages sigillographiques // *Religious themes and texts of pre-Islamic Iran and Central Asia: Studies in honour of Professor G. Gnoli, Колективна моногр. / Відп. ред. С. Cereti, M. Maggi, E. Provasi, – Wiesbaden, 2003. – P. 131-138.*
- ²¹ Boyce M. The Letter of Tansar. – Rome, 1968. – P. 33-34.
- ²² Herman G. «Bury My Coffin Deep!» Zoroastrian Exhumation in Jewish and Christian Sources // *Tiferet Leyisrael: Jubilee Volume in Honor of Israel Francus / Відп. ред. J. Roth, M. Schmelzer, Y. Francus, – New York and Jerusalem, 2010. – P. 31-60.*
- ²³ Wiesehöfer J. Geteilte Loyalitäten. Religiöse Minderheiten des 3. und 4. Jahrhunderts n. Chr. Im Spannungsfeld zwischen Rom und dem sasanidischen Iran // *Klio*. – 1993. – № 75. – P. 362-382.
- ²⁴ Gyselen R. Romans and Sasanians in the third Century. Propaganda warfare and ambiguous imagery // *Commutatio et Contentio, Studies in the Late Roman, Sasanian, and Early Islamic Near East in Memory of Z. Rubin / Відп. ред. H. Börm, J. Wiesehöfer. – Düsseldorf, 2010. – P. 71-87.*
- ²⁵ Panaino A. Astral Characters of Kingship in the Sasanian and Byzantine World // *Atti del convegno sul tema: La Persia e Bisanzio, Roma 14-18 ottobre 2002, Accademia Nazionale dei Lincei 2004, 201. – Roma, 2004. – P. 555-594.*
- ²⁶ Back M. Die sassanidischen Staatsinschriften. Studien zur Orthographie und Phonologie des Mittelpersischen der Inschriften zusammen mit einem etymologischen Index des mittelpersischen Wortgutes und einem Textcorpus der behandelten Inschriften. – Leiden, 1978. – P. 284-371. – ŠKZ 10.
- ²⁷ Boyce M. Ahura Mazda // *Encyclopaedia Iranica*. – 1985. – № 1. – P. 684-687.
- ²⁸ Bivar H. Estakr i: History and Archaeology // *Encyclopaedia Iranica*. – 1997. – № 8. – P. 643-646.
- ²⁹ Shaki M. The Denkard Account of the History of the Zoroastrian Scriptures // *Archiv Orientalni*. – 1981. – № 49. – P. 114-125.
- ³⁰ Hintze A. The Avesta in the Parthian Period // *Das Partherreich und seine Zeugnisse – The Arsacid Empire: Sources and Documentation. Beiträge des Internationalen Colloquiums, Eutin (27-30. Juni 1996) / Відп. ред. J. Wiesehöfer. – Stuttgart, 1998. – P. 147-161.*
- ³¹ Hutter M. Manichäismus oder Zoroastrismus. Das Ringen zwischen Mani und Kirdir um die Staatsreligion // *Akten des Melzer-Symposiums 1991 / Відп. ред. W. Slaje, C. Zinko, – Graz, 1992. – P. 152-169.*
- ³² Maksymiuk K. Państwo i religia. Rozważania na temat religii, propagandy i skutków ingerencji państwa w sferę wyznaniową, na przykładzie stosunku Iranu do chrześcijan w okresie wczesnosasanidzkim // *Історія релігій в Україні / Відп. ред. О. Киричук, М. Омельчук. – Львів, 2012. – С. 96–107; Maksymiuk K.*

- Kartir – przywódca zaratusztrianizmu czy mistrz propagandy? // *Z Chrystusem w służbie Bogu i ludziom* / Відп. ред. J. Gmitruk, A. Wielgosz. – Warszawa, Siedlce, 2012. – P. 397-405.
- ³³ Weber U. Wahram II: König der Könige von Eran ud Aneran // *Iranica Antiqua*. – 2009. – № 44. – P. 559-643.
- ³⁴ Maksymiuk K. Polityka Sasanidów wobec wschodnich prowincji Cesarstwa Rzymskiego w III w. n.e. – Siedlce, 2005. – P. 49-77.
- ³⁵ Maksymiuk K. Some remarks on political relations between Sassanian Persia and Rome during the Principate // *EOS*. – 2004. – № 91. – P. 131-139.
- ³⁶ Scher A. I. Chronicle of Se'ert. – Paris, 1908. – P. 221.
- ³⁷ Back M. Die sassanidischen Staatsinschriften. Studien zur Orthographie und Phonologie des Mittelpersischen der Inschriften zusammen mit einem etymologischen Index des mittelpersischen Wortgutes und einem Textcorpus der behandelten Inschriften. – Leiden, 1978. – P. 284-371. – ŠKZ 1.
- ³⁸ Back M. Die sassanidischen Staatsinschriften. Studien zur Orthographie und Phonologie des Mittelpersischen der Inschriften zusammen mit einem etymologischen Index des mittelpersischen Wortgutes und einem Textcorpus der behandelten Inschriften. – Leiden, 1978. – P. 284-371. – ŠKZ 17.
- ³⁹ Skjaervo P. O. The Sassanian Inscription of Paikuli. Part 3.2: Commentary. – Wiesbaden, 1983. – Paikuli 19.
- ⁴⁰ Shahbazi A. Sh. Narse's Relief at Naqš-e Rostam // *Archäologische Mitteilungen aus Iran*. – 1983. – № 16. – P. 255-268.
- ⁴¹ Duchesne-Guillemin J. Zoroastrian Religion // *The Cambridge History of Iran*. – 1983. – № 3.2. – P. 885.
- ⁴² Frye R. N. The political history of Iran under the Sasanians // *The Cambridge History of Iran*. – 1983. – № 3.2. – P. 131.
- ⁴³ Duchesne-Guillemin J. Zoroastrian Religion // *The Cambridge History of Iran*. – 1983. – № 3.2. – P. 885.
- ⁴⁴ Brandt H. Konstantin der Große. Der erste christliche Kaiser. – München, 2006. – P. 68-135; Odahl C. M. Constantine the Great and Christian Imperial Theocracy // *C:ESAR*. – 2007. – № 3. – P. 89-113.
- ⁴⁵ Daryaee T. Sasanian Persia. The Rise and Fall of an Empire. – London and New York, 2009. – P. 84-86.
- ⁴⁶ Hoffmann K. Zum Zeicheninventar der Avesta-Schrift // *Aufsätze zur Indoiranistik I.* / J. Narten. – Wiesbaden, 1975. – P. 316-325.
- ⁴⁷ Vahman F. Arda Wiraz Namag. – London and Malmo, 1986. – 326 p.
- ⁴⁸ Pourshariati P. Decline and Fall of the Sasanian Empire. – London and New York, 2008. – P. 334.
- ⁴⁹ Seyfarth W. Ammiani Marcellini Rerum Gestarum Libri Qui Supersunt. – Leipzig, 1978. – Amm. 1, 5, 17.
- ⁵⁰ Warner A. G., Warner E. The Shahnama of Firdausi. – London 6, 1912 – 1923. –

- Ferd. 31.
- ⁵¹ Daryaee T. *Sasanian Persia. The Rise and Fall of an Empire*. – London and New York, 2009. – P. 20.
- ⁵² Fukai Sh. Horiuchi K. *Taq-i Bustan I-II*. – Tokyo, 1972. – Pl. LXXIV.
- ⁵³ Dignas B. Winter E. *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals*. – Cambridge, 2007. – P. 224-225.
- ⁵⁴ Daryaee T. *National History or Kayanid History?: The Nature of Sasanid Zoroastrian Historiography // Bulletin of the Asia Institute*. – 1995. – № 28. – P. 129-141.
- ⁵⁵ Maksymiuk K. *Pogranicze persko-rzymskie w działaniach Husrowa I Anuszirwana (531-579). Geneza problemów polityczno-religijnych w relacjach Iranu i Rzymu w okresie sasanidzkim*. – Siedlce, 2011. – P. 46-47.
- ⁵⁶ Shaked Sh. *Esoteric Trends in Zoroastrianism // Proceedings of the Israeli Academy of Sciences and Humanities*. – 1969. – № 3. – P.175-221.
- ⁵⁷ Shaki M. *The Cosmogonical and Cosmological Teachings of Mazdak // Acta Iranica*. – 1985. – № 24. – P. 527-543.
- ⁵⁸ Wiesehöfer J. *Kawad, Khusro I and the Mazdakites. A new proposal // Trésors d'Orient / Відп. ред. P. Gignoux, R. Gyselen*. – Paris, 2009. – P. 391-409; Daryaee T. *Sasanian Persia. The Rise and Fall of an Empire*. – London and New York, 2009. – P. 86-91.
- ⁵⁹ Crone P. *Kavad's heresy and Mazdak's revolt // Iran*. – 1991. – № 29. – P. 25, sugeruje, że chodzi jedynie o «wymianę» żon w przypadku braku męskiego potomstwa.
- ⁶⁰ Shaki M. *The social doctrine of Mazdak in the light of Middle Persian evidence // Archiv Orientalni*. – 1978. – № 46. – P. 295.
- ⁶¹ *Ibid.* – P. 299.
- ⁶² Jackson Bonner M. R. *Six Problèmes d'interprétation dans les règnes de Pērōz, Balāš, Jāmāsp et Kavād // Historia i Świat*. – 2015. – № 4. – P. 103-121; Maksymiuk K. *Die Politik von Xusrō I. Anōšīrvān (531-579) gegenüber Christen in dem Iran // Historia i Świat*. – 2015. – № 4. – P. 123-134.
- ⁶³ Gyselen R. *Sceaux magiques en Iran sassanide*. – Paris, 1995; Callieri P., *In the Land of the Magi. Demons and Magic in the Everyday Life of Pre-Islamic Iran // Res Orientales*. – 2001. – №13. – P. 11-36.
- ⁶⁴ Shaked Sh. *Dualism in Transformation: Varieties of Religion in Sasanian Iran*. – London, 1994. – P. 97.